

SALAVILLE, SÉVÉRIEN ve EUGÈNE DALEGGIO, *Karamanlidika, Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs, III, 1866-1900*, (= Karamanlidika, yunan harfleri ile basılı türkçe kitapların açıklamalı bibliografyası, III. cilt, 1866-1900), Athènes (Atina) 1974, 347 sayfa. ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ», ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑΙ ΔΙΑΤΡΙΒΑΙ 4.

Türkçe konuşan fakat uzun süre yunan harflerini kullanmış “*Karamanlı*”ların yayınladıkları kitaplar üzerinde senelerden beri çalışmakta olan E. Dalleggio beklenen üçüncü cildi de yayınlamış bulunuyor. Bu araştırmaya beraber başladıkları S. Salaville bu arada ölmüş ise de, müellif mesâi arkadaşının ismini ihmâl etmemek kadirşinashgını göstermiştir. İlk cildleri Atina’da ki Fransız Enstitüsü’ne bağlı Küçük Asya Cemiyeti tarafından yayınlanan bu kitabın, bu kez başka bir seride çıkmasına neden, müellifin adı geçen cemiyetden bir kaç sene evvel ayrılmasıdır. Yayınladığı zamandan beri bilim çevrelerince¹ olumlu karşılanan bu çaba, hristiyan ortodoks mezhebinde olmakla beraber türkçeyi ayrı bir Anadolu şivesi ile konuşan, Anadolu’da Selçuklular devrinden beri varlığı bilinen ve İstanbul’un Fatih Sultan Mehmed II. tarafından yeniden imarı sırasında bir bölümü İstanbul ve Galata’da yerleştirilen bu zümrenin menşei hakkındaki sorunla, ayrıca Osmanlı arşiv belgelerinde “*zimmiyan-ı karaman*” veyayalnız “*karamaniyan*” tarzında geçen cemaatin Türk toplumdaki yeri hakkındaki görüşlere rehber olmaktadır.

Türk kültür tarihinin en az incelenen konularından birisi de, türkçenin yabancı diller ve kültürler üzerine yapmış olduğu etkidir. Asırlarca türk dünyası ile yakın ilişkisi bulunan hattâ iç içe yaşamış toplumların etki altında kalmamalarına olanak yoktur. Çok cepheli olan bu konunun, muhtelif bilim adamları tarafından ele alındığına şahit olmaktayız. Türkçeyi ister devletin zoru, ister çok sık temas ettikleri türk topluluklarının etkisi olsun, konuşmak zorunda kalan bazı zümreler arasında kendi alfabeleri ile türkçe metinler yazıldığı görülmektedir. En yaygını bilinen yunan ve ermeni harflerinden başlarsak, lâtin, gürcü, süryani hattâ kiril alfabesiyle yazılmış pek çok yadigâr[I] vardır. Yakın zamanda çıkmış bu kitap vesilesiyle çekiciliğini kaybetmeyen konuya bir kez daha eğildik.

Eserinin Atina Akademisi tarafından değerlendirme belgelerinin fotokopilerini verdikten sonra, Akademi Kütüphanesi müdürü Pamboukis’in yardımlarına teşekkürle başlayan Dalleggio, kendi gayreti ile bulduğu ve incelediği kitaplara ve kitaphıklardaki araştırmalarına sırası geldikçe değinmektedir. 320 sayfalık kısımda

¹ Mario Vitti, “L’attività del francese Centre d’Études d’Asie Mineure di Atene”, *Oriente Moderno* XLI (1961), S. 83 vd. Burada *Karamanlidika*’dan başka Fosteris’in Aravani dili hakkındaki eserden bahis vardır.

kitapların birinci sayfasının orjinal düzenleri verildikten sonra yaygın bir kültür dili olan fransızcaya çevirileri yapılmış, sonra içlerindeki önemli başlıkları sıraladıktan başka, düzenleyen çeşitli baskıları haber verdiği gibi, fazla detaya inmeden değerlendirilmesini yapmıştır.

Kitapların asıllarının görülüp incelenmesi, eseri ikinci bir kaynaktan alınırken yapılması muhtemel hatalardan korumuştur. Bununla beraber, bu konu üzerine dikkatlerini toplamış araştırmacılar her halde yeni kitaplar bulmaktadırlar. 323-329. sayfalar arasındaki listede kitapların eser içindeki sıra numaraları kısa başlıkları ile basıldıkları şehir gösterilmiş. En son kısmı (S. 331-347) kapsayan dizin çok yararlı bir düzende hazırlanmış.

Bu cildin kapsadığı 1866-1900 seneleri Türk-Yunan ilişkilerinin faal bir dönemidir. Siyasal yönü bir kenara bırakacak olursak, basılan eserlerin mahiyetlerinde değişiklikler de olmaktadır. Birinci cildin yayınından sonra tanıtma yazısı vesilesi ile bu konuya değinen Prof. S. Eyice² dindışı konudaki yayınların azlığına dikkati çekmişti. Bu devirde ise durum değişmekte kültür kitaplarının hatta hukuk ile ilgili kitapların çoğaldığını, bundan başka lügat kitabı yayınının da büyük ölçüde arttığını ilk bakışta görüyoruz. Hukuk kitaplarının kısa bir tasnifini verecek olursak; 16. Sayfada 158. numaralı kitap ΔΟΥΣΤΟΥΡ Γράνι ΜΕΔΖΜΟΥΑΙ ΚΑΒΑΝΙ ΔΕΒΑΕΤΙ ΑΛΙΓΕ (= Düstür yâni Mecmua-i Kavanin-i Devlet-i Aliye) başlığı ile 1868 senesinde ΙΣΤΑΝΠΟΛ (= İstanbul)da 570 Sayfa olarak basılmış, ertesi sene ΔΟΥΣΤΟΥΡ ΒΙΛΑΓΙΕΤ ΝΗΖΑΜΝΑΜΕΣΙ (= Düstür vilâyet nizâmname) 208 sayfa olarak gene İstanbul'da (bu kez ΔΕΠΙ ΣΑΑΔΕΤΔΕ = Der-i Saadetde); Ticaret Kanunu Şerhi 1871 senesinde 144 sayfa halinde (n. 170 S. 39) basılırken *İdare-i umumiye-i Vilâyat nizâmname* de gene 1871 de [112 Sayfa] basılmıştır (n. 171 S. 40). İlk iki cildin özelliği ινέσου (= İncesu)'daki 'Αγίος Δημητρηος (= Aya Dimitri) kilisesinin malı iken şimdi Atina'da Akademi kitaplığında bulunması ve ilk Düstür'da Osmanlı Devletinden önemli tavizlerin koparıldığı Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun karamanlıca ile bir suretinin basılı olmasıdır.

Daha sonraları basılan hukukla ilgili bazı ciltlerden (n. 238 S. 167, n. 239 S. 168 vd.) sonra 1891 senesinde en mufassal Düstür'un yayınladığı görülüyor. *Asie Mineure* cemiyetinde bayan Merlier'de bulunan nüsha 656. sayfaya kadar gelen eksik bir metindir ve derleyen başka bir nüsha görememiştir (n. 263 S. 205-207). Bu tip eserlerin Birinci Meşrutiyet'in ilânından sonra tasnif edilen ilk tertip Düstür'dan derlenmiş olma ihtimali bulunmaktadır (bk. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, forma 20 [1972] S. 315). Bu cildin diğerlerine nisbetle daha geniş bir açıklaması yapılmıştır, başlığı: ΔΟΥΣΤΟΥΡ ΓΙΑΝΙ ΔΕΒΑΕΓΙ ΟΣΜΑΝΙΓΕΝΙΝ ΚΑΒΑΝΙΝ - ΟΥ - ΝΙΖΑΜΑΤ ΒΕ ΤΑΑΛΙΜΑΤ - ΟΥ - ΤΑΑΡΙΦΑΘΗ ΒΕ ΕΒΑΜΙΡΙ ΜΕΔΖΜΟΥΑΣΗΔΗΡ. ΔΖΙΛΔΙ ΕΒΒΕΛ, ΟΥΜ ΟΥΡΙ ΜΟΥΑΚΙΓΕΓΕ ΜΟΥΤΕΑΑΛΙΚ ΚΑΒΑΝΙΝ ΒΕ ΝΙΖΑΜΑΤ (= *Düstür yâni Devlet-i Osmaniyenin kavanin-u-nizamat ve tâlimat-u tarifati ve evâmiri mecmuasıdır. Cild-i evvel, umûr-ı mülkiyeye müteallik kavanin ve nizamat*). Pek çok kitabın yayınının hazırlandığı Anadolu gazetesi matbaasında basılmıştır.

² *Bellekten*, XXVI/102 (Nisan 1962) S. 369-374.

Bu tertib cildlerin hazırlanmasında para yardımı yaparak katkıda bulunanların da isimleri sırası geldikçe kaydedilmektedir. Hukuk Mektebi mezun ve mensupları arasında sayıları çoğaldığı anlaşılan Karamanlı aydınların ihtiyaçlarını karşılamak üzere çok sayıda hukuk kitabının ilgililer tarafından hazırlandığı tahmin olunabilir.

Dikkati çeken yönlerden birisi de lügatlerin çoğalmasındır. Yunan harfli kitap basımında, matbaacılığın ilk devirlerinden beri çok ilerde bulunan Venedik şehrinde 1804 tarihinde basılmış Türkçe-Yunanca lügatin yeni basımları da bu sürede iki kez gene Venedik (= βηνητια) şehrinde gerçekleştirildi. 1873 tarihinde A. Kostantinidi tarafından hazırlanan kırk sayfalık lügatden başka, M. Levidi'nin 1888 senesinde basılmış 300 sayfalık Yunanca - Türkçe lügatinin önsözü fransızcaya çevrilmiştir (n. 250 S. 184-186). Anadolu içerlerinde yunanlılarca girilen kültür faaliyeti hakkında yeterince fikir veren bu kısımdan sonra diğerlerine geçebiliriz. Miliopulos'un Türkçe-Yunanca lügati'nin (n. 295 S. 253) karamanlıca olup olmadığına dair bir kayıt bulunmamaktadır. T. Ktena tarafından İzmir kentinde yayınlanan iki ciltlik ve 1344 sayfa tutan lügatin (n. 307 S. 273 vd) Karamanlılar tarafından da kolayca kullanılabilmesi için arap harflerinin yunan harflerine göre bir çevri-yazısı yapılmış. Yunan okullarında öğrenim gören öğrencilerin kullanması için hazırlanan N. Elefteriadis'in lügati 1898 senesinde İstanbul'da yayınlanmıştır (n. 323 S. 304). Türkçe-Yunanca lügatler arasında ilk akla gelen isim daima Khloru'nunkidir. 1899 senesinde İstanbul'da iki büyük cilt olarak basılan bu çok değerli eser ciddi bilim adamları tarafından Osmanlıca okunuşlar ve bazı izahları nedeniyle sık sık kullanılır. Osmanlı diline ve edebiyatına selâhiyetle vukufu olduğu anlaşılan bu zatın daha başka eserleri de vardır. Çoğunlukla Dalleggio tarafından derlendiği için sonraki çalışmaları bir hayli kolaylaştıracaktır. [Γραμματικη (= Grammatike) si 1890'da yayınlanmış (n. 243 S. 173), ayrıca 1891 ve 1895 senelerinde de yeni birer yayınları yapılmış].

Yunanca - Türkçe lügat denilince de ilk akla gelen isim de Panayotidis'dir. 1897 senesinde yayınlanan 2048 sayfalık *Kamus*'un özellikleri arasında coğrafi bir sözlüğe sahip olması gösterilebilir. Khloru'nun ki ile birlikte kapsadıkları ekler nedeniyle bugün bile kullanışlı ve bilimsel araştırmalara yol gösterici değerde bulunmaktadır.

Bu konulardan sonra Türk kültürüne dair bazı noktalara değinebiliriz. Köroğlu hakkında kitabın bulunması ilginçtir (n. 176 S. 49 vd). Bu hikâye ilk kez ermeniceden λισάνη ρουμιγε (= lisan-ı rumiye) çevrilmiş. Ermeni harfleri ile türkçe yazılmış bu hikâyenin, P.N. Boratav tarafından incelenen kısımlarına değinen Dalleggio (S. 50), 1890 senesinde Atina şehrinde yapılmış ikinci baskı ile karşılaştırma yapıyor. (n. 257 S. 195 vd). Türk halk hikâyeciliğinin diğer toplumlara etkisini kanıtlamak yönünden örnek olan Şah İsmail, Aşık Garib, Nasreddin Hoca Hikâyeleri gibi konular kültür etkimize yol göstermektedir.

Böyle bir halk hikâyesi faslından sonra Ανατολ τουρκικη (= Anadol türkükleri) adlı kitap karşımıza çıkıyor. Eserin derleyicisi (Μουσικη = musannifi) Zincirdereli Stavros Stavridis'dir. 1896 senesinde. İstanbul'da basılmış. 140 sayfa tutan eserin önsözü fransızcaya çevrilerek kitaba konulmuş. Dalleggio özel olarak bu

gördüğü bu kitabın şimdi hangi önemli bir kitaplıkta bulunduğunu kaydetmiyor. 123 tane olan türkülerden ne yazık ki ancak dört mısra örnek olarak verildiğinden, Anadolu türk folkloru ile bir karşılaştırma yapamıyoruz. Aynen kopya etmekte bir mahzur görmediğim bu mısralar bir hasreti dile getirmektedir. [S. 266 vd]

Πιρέρ πιρέρ σαΐδημα γεδι γιλ όλδη
 Τικδιγιν φιδανλάρ μεΐβαγια δουρδη
 Σενιν ιλέ κιδενλέρ χσιλαγια δονδη
 'Ισταμπόλ γιολουνα δικδιμ κιοζουμη

Çeviriyazısı: *Birer birer saydında yedi yıl oldu,
 Dikdiğin fidanlar meyvaya durdu,
 Senin ile gidenler sulara döndü
 İstanbul yoluna dikdim gözümü.*

Karamanlıca kitapların yanısıra, türkçe bilmeyenler veya ilerletmek isteyenlere göre hazırlanmış bazı klavuz kitapların da (n. 196 S. 92 vd) listeye alınmasını yadırgamakla beraber, yararlı olduklarına şüphe yoktur. Bu arada Kitab-ı Mukaddes Şirketi'nin yayın kataloğu da bu kitaba dahil edilmiştir (n. 217 ve 254). Bu cemiyetin senelerden beri İncil ve İncil'den seçilmiş parçalara göre yaptığı yayınlar arasında karamanlıca olanlar da az değildir. Amerikalı misyonerlerin, XVI. ve XVII. asırlarda italyan menşeli misyonerlerin başlatıp yürüttükleri, sonraki asırlarda da fransız menşeli katolik misyonerlerin devam ettirdiği Anadolu içerlerindeki rum ve ermeni topluluklar üzerinde giriştiği kültür faaliyetine okullar kurup sürdürdükleri çabaların ürünleri olarak, bu iki topluluğun konuştuğu türkçeye uygun rum ve ermeni harflerinde dinsel kitaplar yanında dinsel olmayanlar da titizlikle memleketimiz içerlerinde dağıtıklarını bilmekteyiz. Bugün çoğu kapatılmış olan amerikan misyoner okullarından başka İstanbul-Bağdat Demiryolu'nun yapımı sırasında alman misyonerler tarafından da açılmış bazı okullar vardı. Bugün de muhtelif dillerle lehçelerde İncil basımları halen faal olan aynı şirket tarafından yapılmaktadır.

Roman çevirileri de yapılmakta ve karamanlıca yayınlanmakta, Monte Cristo (n. 212 S. 116 vd.) romanından başka Xavier de Montepin de yayın hayatında görülmekte (bk. fihrist ve n. 291 S. 247 vd). Ermeni harfleri ile de yapılmış çeviri roman az değildi (bk. İsmail Habib, *Avrupa Edebiyatı ve Biz*, türlü yerler).

Dalleggio birer birer incelediği kitaplar arasında rastladığı bazı özel notlara da değinmiş. Şahıs isimlerine de özel bir titizlik göstermiş ve isimlerin kökenlerini ayrı ayrı sıralıyarak çevirilerini de vermiştir. Basım evleri de ihmal etmediği kayıtlar arasında bulunmaktadır (fihristteki *Imprimeries* [S. 338 ab] kısmı).

Karamanlıların menşei üzerindeki tartışmalar daha bir süre devam edeceğe benzemektedir. Bazı çevrelerce türkçe konuşmağa mecbur bırakıldıkları, karşı bir görüşle de, türkçe konuşmasını unutmamış hristiyan türkler oldukları ileri sürülen bu topluluklar hakkında yalnız özel isimlere bakmakla kesin bir fikir ileri sürülebilir mi? Zaman zaman gelişen bazı akımların etkisi olamaz mı? Prof. Faruk Sümer sayı üstünlüğünde olan türk toplumu içinde orta, güney ve batı Anadolu'daki hristiyan kavimlerin kendi öz dillerini unuttuklarını ve türkçenin etkisi altında kaldıklarını ileri sürmektedir (*Bellelen XXVI/96* [1960] S. 575 vd.). Şeriyeye

Sicilleri³ Tahrir Defterleri⁴ ve üzerinde yapılan araştırmalara göre özel isimler ve konuşukları dil itibarıyla türk oldukları üzerinde duran bilim adamlarımız vardır. Selçuklu'lar devrinde de bazı köylerde hristiyan bininde olmakla beraber isimlerin türkçe oluşu dikkati çekmişti⁵. Bunlar kendilerini ve görüyorlardı? Gene bay Dalleggio'nun kopya ettiği bir kitabı aynen buraya alıyorum. (S. 270)

Κέρτσι Ρούμ Ισέκδε ρουμδζα Πιλμέζ τούρκδζε σοϊλέριζ,
 Νέ τομρκδζε γιαζάρ δκούρουζ νέδε ρουμδζα σοϊλεσιζ
 Οϊλέ πέρ μαχλούδη χάττη ταρικατημήζ βάρδρηρ
 Χουρουφουμήζ Γυιονανιδζε τούρκδζε μεράμ έϊλέριζ

³ Hasan Fehmi Turgal, "Anadolu'da gregoriyen ve ortodoks türkler", *Ülkü* c. 4 sayı 22 S. 173-182. İkinci Türk Tarih Kongresine de bu konuda bir tebliğ sunan müellifi destekleyen belgeler Şeriyye Sicilleridir. H. F. Turgal'ın bu araştırmasının etkileri devrinde de görülmüştü. Türk-Yunan halklarının mübadelesinin tamamlanmasından sonra, yeni bazı tereddüdlere ortaya çıkmıştı. İsimlere göre karamanluların türk soyundan geldiğini ileri süren iki araştırmacının makalelerini burada kaydediyoruz: Fehmi Aksu, "Isparta'da Hristiyan Türklere Dair", *Ün. Isparta Halkevi Mecmuası*, IV/45-46, S. 643-646. Şeriyye Sicillerini tarayarak derlediği zimmîlerin türkçe özel adlarını sıralamakta, bu arada S. 644'de yunan harfleri ile bir türkçe mezar taşı kitabesi vermektedir. Konya Sicillerinin taranmasından elde edilen bir liste için bk: M. Mesud Koman, "Anadolu Hristiyanlarında İslâm ve Türk Adları", *Konya*, 3 (İkinciteşrin 936) s. 180-183, ayn. müellif, "Anadolu Hristiyanlarından İslâm ve Türk Adları İsimli yazımıza ek", *aynı dergi*, 66 (Nisan 1944) s. 41 vd. Halit Ongan tarafından özetlenen Ankara'nın ilk iki sicilinde de zimmî isimleri içinde çok da türkçe olması dikkati çekiyor [2. cild 1974'de T.T.K. yayınları arasında çıkmıştır. Özel isimlere ayrılan II. dizine bk. S. 168-210] Başka bir orta Anadolu kenti olan Bor'un bugün elde mevcut Şeriyye sicilleri özel isimler vesilesiyle konu edilmişti (R. Önen, "Bor Halil Nuri Bey Kütüphanesindeki Mahkeme-i Şer'iye Sicilleri ve Bunlarda Görülen Türkçe Kişi ve Köy isimleri" *Türk Etnoğrafya Dergisi* III (1958) S. 107 - 110)

⁴ Ord. Prof. Ömer L. Barkan dil sorununu esas alarak kültür yönüne bağlamaktadır (*I.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası* XI/1-4 (1949-1950) S. 532-534 arasındaki 7. no. lı uzun not). Aynı müellif, *Süleymaniye Camii ve İmaret-i İnşaatı, 1550-1557* [c. I S. 141 vd] adlı kitabında bu konuyu tekrar inceledikten başka, hristiyan işçilerin statülerine yeri geldikçe değinmiştir. Ö. L. Barkan'ın fotokopisini verdiği Kayseri Defteri ayrı bir incelemeye konu olmuştu: M. Tayyib Gökbilgin, "XVI. asır başlarında Kayseri şehri ve livası", *Zeki Velidi Togan'a armağan*, İst. 1950 - 1955 S. 93 - 108. Bilhassa S. 96, 97 ve 102 de türkçe ad taşıyan zümrelere kısımına bk.

En derli toplu malzeme henüz detaylı olarak inceliyemediğim şu kitapdadır: Speros Vronis Jr. *The Decline of Medieval Hellenizm Asia Minor and the Proses of Islamization from Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley-Los Angeles-London 1971, S. 450-456.

⁵ Osman Turan, "Selçuk Devri Vakfiyeleri III. Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Bellekten* XII/45 S. 17-171. Konu için bk. S. 67'deki *Vakıf köylerinin etnik durumu* bölümü.

Çeviriyazısı:

*Gerçi rum isekde rumca bilmez türkçe söyleriz
Ne türkçe yazar okuruz ne de rumca söyleriz
Öyle bir mahludi hattı tarikatimiz vardır
Hurufumuz yonanice türkçe meram eyleriz.*

[Not. Burada *türkçe yazmak* herhalde arap harfleri kullanmak anlamına gelmektedir].

Kendilerini en iyi şekilde anlatacak başka bir örnek zannedirim ki çok zor bulunur. XVI. asrın ortalarında İstanbul'da bulunan bir alman gezgine göre karamanlılar kendilerine ayrılan bir kilisede ibadetlerini türkçe yapıyorlardı⁶. Buna benzer bir müşahedeyi XV. asrın sonlarında Fatih Sultan Mehmed'in oğlu Şehzade Mustafa'nın maiyetinde Konya'da bulunan italyan maceraperest Angiolello da hissetmişti. Memleketine döndükten sonra kaleme aldığı tarihinde Konya'nın Mera- ram bölgesinde yaşayan ortodoksların türkçeyi ibadet dili kullandıklarını ve kitaplarının arap harfleri ile yazılı türkçe olduğunu görmüştü⁷. Şimdiye kadar türk araştırmacıların galiba gözünden kaçan bu kayıt değiştirilerek kullanılmak istenmiştir. Harflerimizi bile kabul ettirdiğimize dair başka belgeler ele geçebilir mi? Romanya toprakları dahilinde yaşayan bir kısım karamanlıların kitapları için de yakın bir geçmişte araştırma yapılmıştır⁸. Türk Kurtuluş Savaşı sırasında türk oldukları savı ile Anadolu'lu ortodoksları Fener Ortodoks Patrikhanesinden ayrı bir kilisede toplamaya kalkışan Papa Eftim'in teşebbüsü olumlu bir sonuca ulaşamadı. Zira Lozan Andlaşmasına konan ek bir protokol "Rum ve Türk Aha-

⁶ *Dernschwam*'ın bu kaydı daha sonra bütün araştırmacıların dikkatini çekmişti. Ayrı bir cemaat olarak İstanbul Ortodoks Patriğine bağlı sayılıyorlardı. *N. de Nicolay* da maddî olanakların çok iyi durumda olduğuna şahit olmuştu. (bu iki kayıtdan naklen: Halil İnalçık; "İstanbul", *The Encyclopaedia of Islam* n.e. IV/63-64 (1973) S. 241. Önce Yenikapı daha sonrada Narlıkapı'ya ibadete yollandıklarına dair bk. Eremya Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi. XVII. asrda İstanbul*, İst. 1952 çev. H. D. Andreasyan, S. 77 vd. Ayrıca bk. Şehabeddin Tekindağ, *İstanbul*, 1A, 53 ABC S. 1206 a.

⁷ Angiolello, (Donado da Lezze diye bilinir) *Historia Turchesca*, yayınlayan I. Ursu, Bucaresti, 1909 S. 66. Aynen aldığımız metin şöyledir : *Cristiani greci che pochi di loro sanno parlare greco, ma parlano turco, et hanno libri della fede christiana in lettera araba et scritti in lingua turca (= hristiyan yunanlıların pek azı yunanca konuşması bilmektedir. Bunun yanında türkçe konuşmaktadırlar, hristiyan dinine ait kitapları da arap alfabesinde ve türk lisansı ile yazılmıştır)*. Bu adam hakkında yapılan en son araştırma için bk. F. Babinger, "Angiolello (degli Angiolelli), Giovanni Maria", *Dizionario Biografico degli Italiani*.

⁸ Dan Simonescu, "Impression de livres arabes et karamanlis en Valachie et en Moldavie au XVIIIe siècle", *Studia et Acta Orientalia* V-VI (1967) S. 49-75. Bilhassa S. 68 deki *Liures karamanlis imprimes a Bucarest* başlığını taşıyan dördüncü kısım.

linin Mübadelesine Dair Mukavelenâme" başlığı altında Türkiye ve Yunanistan delegeleri tarafından hazırlanıp Lozan'da 30 Kânun-u Sâni 1923'de üç nüsha imza edilmiş. 19 maddelik bu protokol "Türk arazisinde mütemekkin rum ortodoks dininde bulunan türk tabasını" mübadeleye tâbi tuttuğu için hangi menşeden geldiklerine dair bir ayırım yapılmadan, bir milyona yakın olduğu tahmin edilen ahali karşılıklı mübadele edilmiştir. Bugün Papa Eftim II'nin ruhanî reisliğinde bulunan bu kilise şimdi az bir cemaate sahiptir⁹.

Daha devam edeceğini tahmin ettiğimiz bu kataloğun biran önce bitirilmesini beklemekteyiz. Çünkü 1900 senesinden sonra Anadolu içerlerine gelmek için faaliyetlerini yoğunlaştıran Yunanlıların, yeni bir çok malzeme meydana getirmiş olmaları doğaldır. Geçen asır başlarında batı ve orta Anadolu içerlerinde gezerek gördüklerini kaleme alan gezginlerle araştırmacılar yeni konular ortaya koymuşlardır. Sürekli propoganda sonucu geliştirilen Batı Anadoluyu Yunanistan'a katma arzusu, Türk ulusal şuuru karşısında bir daha uyanmamak üzere söndürülmüştür. Anadolu topraklarını terke davet edilenler, yeni vatanlarına yabancı kalmakta ve eski doğdukları toprakları sık sık anmaktadırlar. Türkiye'den giden ziyaretçiler eski Anadolu hristiyanlarının topluca yaşadıkları yerleri gezdikleri zaman, kendilerini bir Anadolu kasabasında hissediler. Daha mübadelenin ilk yıllarında yaptığı geziler sonunda izlenimlerini kaleme almış olan Y. N. Nayırdan¹⁰ sonra belli başlı eser elimizde yoktur. Anadolu'lulardan ise ayrıldıkları şehrin tarihlerini ve anılarını kaleme alanlar çoktur. Dilimize çevrilmiş olan bir tanesi bile¹¹ konunun hassaslığını ve bilim

⁹ Hikmet Yavuz Ercan, "Fener ve Türk Ortodoks Patrikhanesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, V/8-9 (1967) S. 411-429. Bilhassa S. 413 ve not 7. Bir Karamanlının oğluna vasiyeti bölümü.

G. Jaschke, "Die Türkisch-orthodoxe Kirche", *Der Islam*, XXXIX (1964) S. 92-129. S. Eyice, *İ.A.*, cüz 53 ABC S. 1214/148. Değişim için Ettore Rossi'nin göremediğim bir araştırması vardır, "Lo scambio obbligatorio delle popolazioni tra la Grecia e la Turchia", *Oriente Moderno X* (1930) S. 397-418.

¹⁰ Yaşar Nabi [Nayır], *Balkanlar ve Türklük*, Ankara 1936. S. 60 vd. [Bu sayfanın tahlili için bk. Ömer Barkan, *Ülkü IX/49* (Mart 1937) S. 69. "Sadece hristiyan oldukları için türklüğe kabul etmediğimiz fakat kendilerini de yunanlı saymayanların" değişimi yersiz görülmüştür. Sayın profesör sonraları arşiv malzemeleri üzerinde devam eden araştırmalarında da (bk. n. 4) görüşünü kanıtlamağa gayret etmiştir. Bugün bile Selânik kentinde oynatılan türk filimleri büyük bir seyirci toplamaktadır. Y. N. Nayır da yunancayı sonradan öğrenen bu zümrenin Anadolu menşeli olduğunu ileri sürmüştü (op.cit. S. 228-231).

¹¹ Dido Sotiriyu, *Benden selâm söyle Anadolu'ya*, çev. A. Tokatlı, İst. 1970. Sander yayını. Manoli Aksiyotis adında birisinin yaşam öyküsünü dile getiren bu tarihsel roman birbirleri ile düşman yaşamayan hiç bir yarar getirmeyeceği insanların dramını anlatmaktadır. 1972 senesinde de "Barış Köprüsü" adlı bir eser hazırlamakta olduğu bildirilen bu zatın [H. Pulur, "Manoli Anadolu'ya selâm gönderdi", *Milîyet Gazetesi* 8 Ağustos 1972, *Olaylar ve insanlar sütünü*] "dedelerinin hatâlarını anlayıp ibret alsınlar, aynı facialara sapsak mecnunluğunu göstermesinler....

çevrelerine olduğu kadar geniş aydın çevrelerine de büyük iş düştüğünü göstermektedir. Son asırda devamlı tahrik edilerek bağlı buldukları Anadolu topraklarında rahat bırakılmayan yerel hristiyanlar zorunlu göçlere yollanınca, beraberlerinde götürdükleri veya kaybettikleri servetlerinin yanında kaybolan işgücü yüzünden, Anadolu uzun zaman sarsıntılı bir dönem geçirdi. B. Lewis tarafından bir vatana gönderme değil de "iki sürgüne gönderme - Hıristiyan Türklerin Yunanistana, Müslüman Yunanlıların da Türkiye'ye gönderilme - olduğu" sonucuna varabilmesi için [bk. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ank. 1970, S. 352] daha pek çok malzeme gereklidir kanısındayız Buna neden olan dış devletleri bilmelerine rağmen nedense itiraf cesaretini kendilerinde bulamazlar. Bununla beraber devam etmesini beklediğimiz bilimsel çalışmalar, yerleşmiş bazı kanaatleri değiştirecektir. Yapılan araştırmaların hepsine burada eğilme olanağımız yoktur. Fakat gene bu sene içinde yayınlanmış bir tanesine değinmek istiyoruz¹². Prof. Umar tarihsel olmamakla beraber bilimsel yöntemler ile yeni konuları işlemiştir. Dört bölüm halinde ele alınan İzmir'in işgal ve kurtulma süresi zarfında uğradığı zararlar derli toplu sonuçlandırılmıştır. İzmir'in işgali Anadolu'da büyük bir kızgınlık uyandırmış, yer yer yapılan toplantılar ve gösteriler sonunda bu davranış ulusal bütünleşmeyi sağlamıştır. Önemli daha bazı yayınların kitaba katılmasını beklerdik. İzmir kentimizin kurtuluşu da ayrı bir simge olarak devrim tarihimizde yer almaktadır. İki toplumun ilişkisine dair aydın zümrelerde bile pek az bilinen kelime alışverişine Prof. Umar'ın değinmesi çok yerindedir. Bu konuda yapılmış araştırmalardan haberdar olmaması kusur sayılamaz¹³. Türk - Yunan sözcüklerini karşılaştırdığı sayfaları daha sağlam olabilirdi (S. 28 vd).

Dalleggio kitap muhtevalarından daha bol örnekler verirse, kitapların aslını bulmakta zorluk çeken araştırmacılara bir çok faydalı malzemeler vermiş olacaktır.

olan olmuştur. Kan, kan ile yıkanmaz. Savaş felâket getirmiş ise, sevgi ise daima bereket" tarzındaki görüşü acaba bugün geniş kitleye mal edilmiş midir?

¹² Prof. Dr. Bilge Umar, *İzmir'de Yunanlıların Son Günleri*, Ankara 1974, Bilgi yayınevi. Tahlili için bk. Mete Tuncay, *Milliyet Sanat Dergisi*, sayı 92 (9 Ağustos 1974) S. 22. İngiliz BBC televizyonunda gördüğü dokümanter bir filmde "mübadeleyle" zorlanan bir gurup Anadolu köylüsü arasında dolaşan "kara cübbeli bir köy papazı olmasaydı bunların giyim kuşamlarıyla, çizgi ve bakışlarıyla, ellerindeki bohça, testi ve çanak çömlekleriyle *Türk olduklarına yemin edebilirdim*. Gerçekten de, bu insanlar bazı siyaset adamlarına kanmalarını en ağır biçimde ödeyen bizim insanlarımızdı" demektedi. "Hıristiyan kalmış" "Türkçeden başka lisan bilmedikleri gibi bütün âdet ve gelenekleri de türklerin aynıydı" diyen Sait Demirdal, Kurtuluş Savaşımız sırasındaki tutumları hakkında olumlu görüşü bulunmamaktadır bk. *Bütünüyle Uluborlu*, İst. 1968 S. 109 - 111.

¹³ Kukidis'in *Türkçeden geçme yunanca kelimeler sözlüğü*, (Yunancadır). Atina 1960. Bu ince fakat muhteva bakımından çok değerli, aynı zamanda üçbin türkçe sözcüğün bugün konuşulmakta olan yunan dilinde bulunmasını belgeleyen bu yapıtın tahlili Suat Sinanoğlu tarafından yapılmıştır : bk. *Bellekten XXVI/102* S. 407-410.

Kendisini bu başarılı çabasından dolayı tekrar tebrik ederken fazla ara vermeden kalan cildleri bitirmesini temenni ederiz.

[I]

Dilciler tarafından daha dikkatle izlenen metinler tarihçilerin büyük ölçüde işine yaramaktadır. Bu çalışmamı bitirdikten sonra bir daha karıştırdığım dilciliğe ait araştırmalar bizi daha başka yollara götürebilirdi. Fakat kültür tarihimize kısaca değinmek kaygusu yüzünden fazla ilerlemedim. Bununla beraber bu araştırmalardan haberimiz olmalıdır. Bilinen bazı mütearifeleri tekrar etmek bilimsel çalışmalara bir yarar getirmiyor. *Philologiae Turcica Fundamenta* adlı anıtsal yapının sayfalarında kalan satırlar ve diğer dilcilik dergilerinde olmakla beraber bilimsel sayılan araştırmalar Yunan ve Ermeni sorunlarını incelemeye girişenlerin ihmal etmemesi gereken kaynaklardır.

Müteveffa J. Eckmann'ın uzun mesâi sonunda bir çok yönlerini aydınlatığı Karamanlı Edebiyatı bu cildin sayfalarındadır (II. S. 819-835). Ermeni harfleri ile Türk Edebiyatı, H. Berberian tarafından ele alınmıştır (II. S. 809-819). Polonya'da yaşayan ve günlük lisan yanında edebiyat dili olarak türkçeyi kullanan ermeni topluluğunun edebiyatı da son zamanlarda ele alınmıştır. S. 793-801 ve (II. S. 801-808). Yeni bir edebiyat ve bilhassa tarihsel bir yönümüzü aydınlatan eser için bk. E. Schütz, *An Armeno-Kıpçak Chronicle on the Polis - Turkish Wars in 1620 - 1621*, Budapest 1968, 215 Sayfa.

Mefkûre Mallova'nın Kiril harfleri ile ilgili araştırması *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleteni* 1972'dedir. "KTBR ve Yunan - Kiril Harfli Türkçe Anıtların ilişkilere", S. 173 - 182.

MAHMUT H. ŞAKIROĞLU

